

Antoni Sansalvador i Castells

(Barcelona 1879 – 1946)

Diputat Provincial per Berga, propietari de Campllong, convocant de l'Aplec del Pi de l'any 1921 per la victòria de la Lliga a les eleccions de la Mancomunitat de Catalunya i autor del primer llibre de la Patum.

Sempre m'ha intrigat la personalitat de Sansalvador, i com moltes altres berguedans ben poc se l'ha estudiat. Vilardaga a les seves Efemérides Bergadanas, (1) en dona un esbós biogràfic tots fem servir el seu llibre de Patum i ben poca cosa més en sabíem. Fa anys, quan vàrem fer amb Sergi Cuenca el llibre Les Antiques Partitures de la Patum (2), vaig consultar els arxius de la Diputació i del Col·legi d'Advocats de Barcelona, vaig restar molt sorprès en veure que fou un dels propietaris del Pla de Campllong(3). En aquest article voldria resumir una mica la seva personalitat política, aclarint d'una vegada que va néixer i morir a Barcelona, la seva triple vinculació amb el Berguedà com a polític, autor literari i propietari.

Una mica de Biografia (4)

Va néixer a Barcelona l'any 1879(5). L'any 1901, va guanyar un dels premis al Certamen Literari de Berga presidit per Jacint Verdaguer a Berga amb el seu treball sobre la Patum, però aquest llibre no va ser editat fins l'any 1916 amb motiu la Coronació Canònica de la Mare de Deu de Queralt. El llibre de Sansalvador és la primera monografia sobre la festa berguedana i recull, també, la primera recopilació publicada de les partitures de Patum(6).

Fou un qualificat militant de la Lliga Catalana, diputat provincial a la Diputació de Barcelona per dues vegades: l'any 1911 a 1913 pel districte de Berga-Manresa (7) amb 5.758 vots i els anys 1915 a 1919 pel Districte segon de Bar-

celona - Parc Nord amb 9.912 vots. Com a diputat va formar part de la Comissió d'Hisenda, de la comissió de la Construcció del monument a mossèn Jacint Verdaguer i va formar part de la Junta del Patronat de l'Escola d'Art Dramàtic, Junta de Museus i Belles Arts; també va ser membre de la Comissió per a la creació d'una escola Nàutica.

Es va col·legiar a l'Il·lustre Col·legi d'Advocats de Barcelona l'any 1903. Va haver de patir la ignomínia de ser "depurat" el 10 de maig de 1940 per les autoritats franquistes per poder tornar a l'exercici de l'advocacia, tot i que el seu domicili va ser fins a sis vegades registrat o escorcollat i algunes de les seves propietats foren confiscades pels "incontrolats" que manaven a la Catalunya republicana després del 19 de juliol del 1936. Tenia el seu despatx d'advocat al carrer de Roger de Llúria 122, 3r. 2a., de Barcelona.

Propietari del Pla de Campllong

La primera propietària coneguda del Pla de Campllong era de l'esposa de Tomás Campà, na Maria Marpreu Buxareu (8). Consultada la vida registral de la finca de Campllong al Registre de la Propietat de Berga, Maria Marpreu va vendre la seva propietat el 27 de maig de 1919 a Antoni Sansalvador Castells. Posteriorment aquesta finca del Pi passaria per testament al seus fills Ramon i Antoni Sansalvador Llorens, que la llogarien primer i després la

Antoni Sansalvador i Castells.

vendrien a Guillem Puig Gorina el 11 de desembre de 1949.

Sansalvador al seu llibre de *La Patum*(9), de 1916 recull el mite i el simbolisme del Pi, i és un dels primers a parlar-ne "...aquesta religió té pel poble berguedà una trinitat peculiaríssima; tres pilastres ben diferents, però tant harmòniques, fermes i robustes que no hi ha poder humà que pugui enderrocar-les: El Santuari de Queralt, El Pi de les Tres Branques i La Patum..." Sansalvador també va dir "...El Pi de les Tres Branques, singular meravella de la naturalesa, beneïda per un prelat de l'Església, aixecada en braços de la llegenda per una glòria de Catalunya que és una glòria europea, per l'inspiradíssim cantor del Canigó i de l'Atlàntida (10), té per Berga una significació patriòtica, es l'emblema de les nostres llibertats, el símbol de la gloriosa pàtria catalana..."

La revista catalanista de Berga, *Cim d'Estela* fa un acurat seguiment

de la malaltia i mort del vell Pi des del seu primer número, de l'1 de juny de 1905, "*cridem l'atenció de la Unió Catalanista sobre el Pi de les Tres Branques, puig que, si no s'aprofita el bon temps per practicar-hi les degudes reformes, podria molt ben ser que el soberà dels nostres boscos no comptés gaires hivernades; te ferides massa fondes, per deixar-les que es sellin totes soles en un cos de mil·lenari vellura*" al número 66, de 14 de setembre de 1907 "*merçès a l'article que publicarem fa tres edicions (no s'ha pogut consultar aquest exemplar), dedicat a la honorable Unió Catalanista ha pujat ... Antoni Sansalvador per determinar definitivament les obres que reclama el Pi de les Tres Branques*". Els Pi moriria poc temps després, cap a l'any 1913.

L'aplec per Sant Jaume de l'any 1921, convocatòria al Pi per celebrar la victòria de la Lliga a les eleccions de la Mancomunitat (11).

El diumenge 12 de juny de l'any 1921 es feren eleccions per a la Mancomunitat de Catalunya. A l'edició del vespre de *La Veu de Catalunya*, el diari de la Lliga, del dissabte 11 de juny demana el vot pel districte de Manresa i Berga per la candidatura de Iu Minoves i Ferran Valls i Taberner. Un gran titular "*Voteu per la llibertat, la cultura i la riquesa de Catalunya*" obria la informació preelectoral. El dilluns 13 de juny també a *La Veu* diu "*Triomfesclatant de la candidatura del President (era en Puig i Cadafalch), destrossa de la candidatura Salista(12) a Terrassa...*".

El dimarts 14 de juny a l'edició del vespre de *La Veu de Catalunya* sota el títol de "A Manresa i Berga" explica "El triomf de la candidatura nacionalista ... ha esta un dels més complerts d'aquestes eleccions. Els senyors Iu Minoves i Anglerill, i Ferran Valls i Taberner i el nostre aliat en Joaquim Borràs i Ferrer aconseguiren una votació esplèndida. El lloc de la minoria fou per el senyor Piquer (el berguedà Josep Piqué i Rosal)" *La Veu*, diu que Minoves i Valls i Taberner eren militants de la Lliga i en Borràs devia anar només a les seves llistes electorals. A *La Publicidad* explica "Triunfan los señores Minoves, Borràs i Valls nacionalistas, por la mayoría y el señor Piquer por minoría; éste aun cuando fue presentándose por U.M.N. (Unión Monárquica Nacional) se asegura ha hecho declaraciones apartándose de la misma y adhiriéndose a la federación Monárquica autonomista". Els resultats electorals foren: Ferran Valls i Taberner amb 12.018 vots, Joaquim Borràs i Ferrer 12.008, Iu Minoves i Anglerill 11.627 per la majoria, i Josep Piqué i Rosal 7.842 de la minoria, segons consulta efectuada al llibre de Registre de diputats de la Diputació de Barcelona (13). Quasi al doble de vots pels catalanistes al Districte electoral de Berga els separen del diputat monàrquic Piqué.

Després d'aquest triomf electoral de les candidatures nacionalistes al districte de Manresa i Berga, els nacionalistes berguedans decidiren fer una celebració al Pla de Campllong, propietat de Antoni Sansalvador per Sant Jaume de l'any 1921. L'edició del mati de *La Veu de Catalunya* del 23 de juliol explica "Aplec Nacionalista de Berga, el 25 de juliol festivitats de sant Jaume, se celebrarà un aplec nacionalista al Pi de les Tres Branques i Fonts del Riu de Castellar, organitzat pel Centre Autonomista i Joventut Nacionalista de Berga, en celebració de l'esclatant victòria obtinguda a les passades eleccions de diputats per la Mancomunitat. Hi haurà missa de campanya i sardanes..." hi assistiran "...els diputats Iu Minoves i Ferran Valls i Taberner, com també en Antoni Sansalvador, Antoni Arderiu, Ventura Gassol i representacions del Casal Regionalista de Manresa i de la Joventut Nacionalista de Manresa i Sallent",

El diputat Sansalvador era membre de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana (APEC) fou una entitat fundada a finals del 1898 que tenia la finalitat d'impulsar l'ensenyament en llengua catalana. A partir del 1914 va rebre el recolzament de la Mancomunitat de Catalunya. Per aquest motiu va augmentar molt el nombre dels seus socis: va passar de tenir 200 socis individuals i 5 de col·lectius el 1915, a tenir-ne 8.262 i 212 respectivament; i respecte les escoles que subvencionava va passar de 14 a 37.

publica el programa d'actes "... 2/4 de quatre del matí toc de diana pels carreres i places de Berga... a 2/4 de vuit missa... essent el celebrant Mn. Marià Miró... l'orquestra Nova Harmonia tocarà peces del seu repertori... acabada la missa esmorzar... es tocaran sardanes a les Fonts del Riu Castellar, ... a la una dinar ... a 2/4 de quatre de la tarda tornada al Pi... es recitaran poesies i es pronunciaran els discursos.. Un cop acabat altre volta sardanes, emprenen seguidament el retorn a Berga..."

La revista de Berga *El Pi de les Tres Branques*, núm. 40 (14), se-

gon a època, de 6 d'agost de 1921, està dedicada quasi íntegrament a l'aplec del Pi es va citar textualment "... a 2/4 de vuit i en un altar instal·lat al Peu del Pi, missa de campanya que celebrà Mn. Marià Miró, ... durant la Missa l'orquestra nova Harmonia executa selectes composicions ... En el moment d'alçar Déu s'engega una eixordadora tronada que retruny per les muntanyes..." dona el llistat d'assistents que reproduïxo "...Diputats de la Mancomunitat Iu Minoves (15), Ferran Valls i Taberner (16), Antoni Sansalvador (17), l' ex diputat de Manresa Arderiu (18) i esposa, poetes com Ventura Gassol i Salvador Perarnau, Farreres (19) de la Joventut Nacionalista de Manresa, Felip Ferran i Lluís Roiges de la Joventut Nacionalista de Sallent, Gabriel Feliu Molins del centre Popular català de sant Andreu, Narcís Torrentó de Viver i Serrateix amb les seves dues filles, Joan Serra, Pere Feliu, Faustí Llaverias, Joan Obradors i Teodor Comes de Puig-Reig, Jaume Soler de Vilada, Joan Amills i Ramon Ribera de Brocà, Joan Barallat, Ramon Quintana i metge de Bagà, ... adhe-

sions diputat a Corts per Manresa Creixell, de la Mancomunitat per Manresa Borràs, de Suriñac Senties i dels pobles d'Avià, Sagàs, La Pobla, Santa Maria de Merlès, La Nou, La Quar, Castellar de N'Hug, Borredà, Alpens, Olvan, Cardona i Casserres"

Enric Puig va donar la benvinguda en nom dels organitzadors de la festa. Salvador Perarnau declamà poesies, Farreres de Manresa diu "... en nom de les Joventuts Nacionalistes... fa una història del moviment nacionalista i aludeix a l'esclat del patriotisme que sentiren els catalans quan semblava que anava a resoldre's el plet autonomista... Estableix un paral·lel entre la situació de Catalunya i Irlanda, afirmant que aquesta assolirà per que la sent i els irlandesos donen llur sang pel triomf de la causa.."

Ventura Gassol (20), aleshores de la Lliga, va parlar de la llibertat que ha de tenir una pàtria que tingui aquest cel i aquelles muntanyes. Va afirmar que té un simbolisme patriòtic i religiós, del Pi vell ja mort diu "...no ha vist la reparació dels oprobis fets a la pàtria, ja ho veurà el seu hereu, l'altre Pi de les Tres Branques que ha nascut més enllà de la muntanya..." Glossant la celebració de la missa de campanya a sota el Pi afirma "...Déu es amb nosaltres i en la nostra causa..." i acabà demanant a Sansalvador (21), que com fou cedit a la Unió Catalanista el Pi de les Tres Branques, "... ara ell cedeixi el petit a la Mancomunitat de Catalunya..." i que la Federació de Joventuts (de la Lliga) del Districte (electoral de Berga) demani a la Mancomunitat que en faci la consagració solemne "...aquell dia dansant al volt del Pi petit li cantaran amb en Maragall: Pluja, sol, davalla- els xics es fan grans - amunt jovenalla. El dia del nostre alliberament fent una sardana al volt del Pi major mort florirà de bell nou a semblança d'aquest bastons secs que Déu feia florir a les mans dels vells patriarques en senyal de la seva virtut. I que si no, en faran una foguera a dalt del Cim d'Estela, i el que ara son tres soques mortes seran tres columnes de foc vives que abrindaran el cel de la pàtria."

Ventura Gassol, va acabar dient "...els símbols viuen mentre és necessiten i que si aquell ha mort és que Catalunya ja no el necessita, vivint com viu la vida pròpia" i va afegir " la Catalunya que somiem

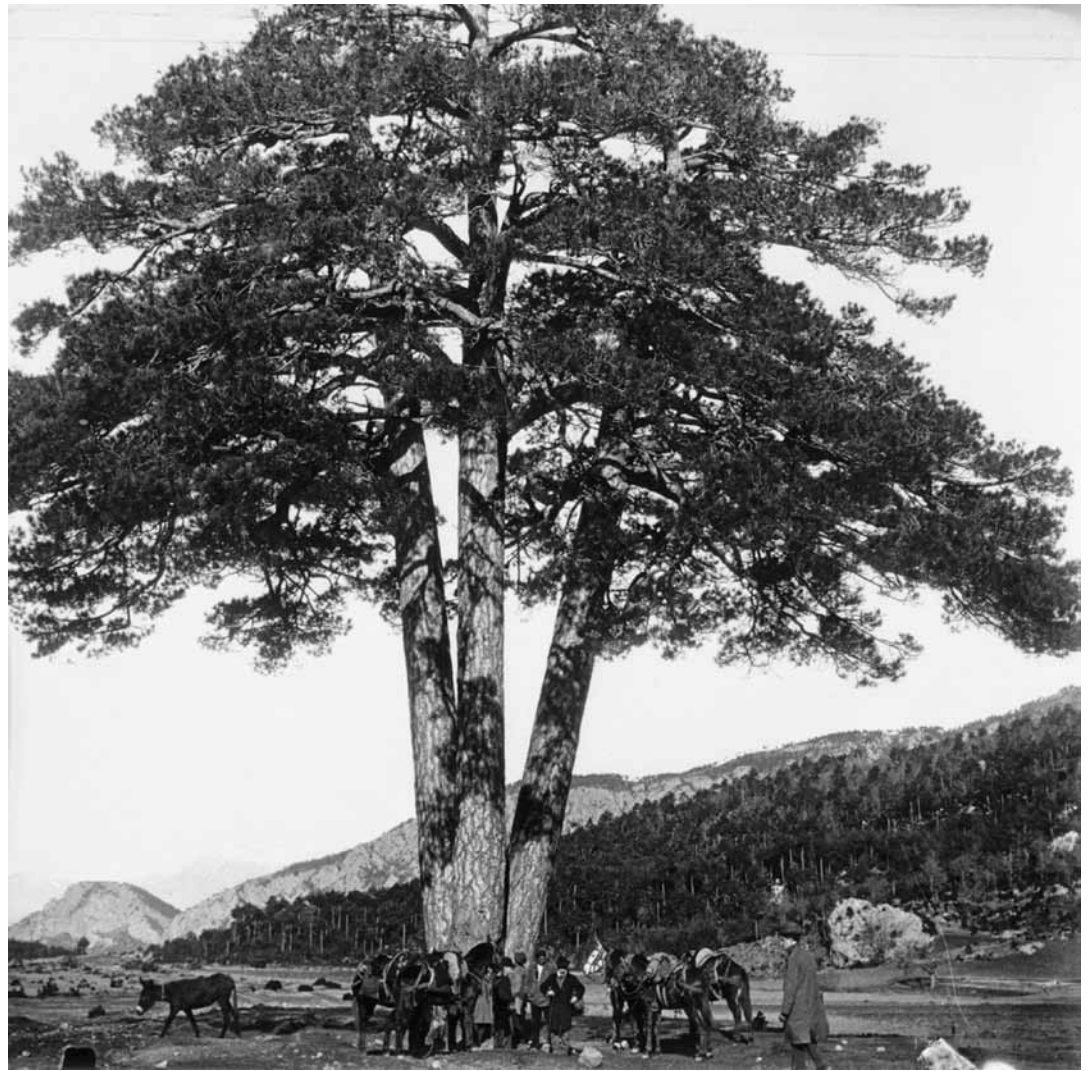
no hem d'esperar que ens la donin la llibertat com una gràcia, si no que deu obtenir-se pel nostre propi esforç" i va concloure amb "el símbol es mort, més hem retrobat la pàtria que és la realitat"

En Iu Minoves, va dir que aquesta festa no era dedicada als candidats elegits si no a l'esperit de catalanitat que tenia la candidatura victoriosa, agrai a la Joventut Nacionalista de Manresa per la seva important participació a l'acte i agraeix també a tots els participants de l'aplec com al qui s'havia adherit. Després dels parlaments patriòtics, es cantà Els Segadors, i el jovent va fer rotllanes de sardanes "a l'entorn del Pi petit com havia proposat en Gassolen el seu brillant parlament... l'entusiasme es reflexà en tots es assistents. La més franca germanor... i empenem el retorn cap a Berga amb joia de que ni el més petit incident ni contratemps hagi minvat el plaer de la festa. Ens les fonts de l'Estret ens espera una generació que ens rep amb aplaudiments" i acaba l'abrandada crònica "Ara no oblidem que el Jove Pi espera l'hora de perdre solemniament la seva sagrada herència. Quan l'ungeix-hi nostre Primat i el rebi nostre President cal que volti tota la immensa plana de Campllong la grandiosa sardana qui hi farem els enamorats de la Pàtria".

Amb l'aplec de l'any 1921 el mite de "l'arbre sagrat de la pàtria" de mossèn Cinto ja no seria d'ús exclusiu berguedà, s'estendria arreu de Catalunya, ja que acudiren delegacions del Bages i polítics de Barcelona i per acabar sent el símbol de tots els països de llengua catalana, els Països Catalans (22).

La Patum

Verdaguer va pujar a Berga el 23 al 25 de juny de 1901 per presidir el Certamen Literari, que va ser convocat per l'alcalde Josep Cardona de Berga a petició de totes les entitats locals que s'havien sumat a la idea del Foment Regionalista Berguedà, convocatòria que havia estat efectuada. Mossèn Cinto va pronunciar el discurs presidencial d'aquest certamen literari; el jurat estava integrat per: Narcís Oller i Marià Vayreda, de secretari en va fer Àngel Selabert (que també ho era del jutjat de Berga), i la reina de la festa literària va ser

Humbelina Blanxart i de Fortuny. La premsa barcelonina i berguedana es va fer ressò de la visita de Verdaguer i de les seves activitats (23). Els guardonats foren, entre d'altres, Antoni Sansalvador pel seu llibre de *La Patum*, Pere Claret Sebarroja, per la seva poesia *Berga, compendi de la història local*, mossèn Bonaventura Ribera, per la seva monografia de Queralt (24), Jacint Vilardaga per *Descripció de Berga y sos encontorns* (25), Joana Pons, esposa de l'antic batlle de Berga, Ramon Pujol, per un estudi sobre les aigües, i mossèn Espelt ...

Sansalvador no editaria el seu llibre fins a l'any 1916, per la coronació canònica de la Mare de Déu de Queralt (26), la festa més important que mai hi hagut a Berga fins avui.

Conclusió

Sansalvador fou un home molt compromès amb Berga, era de família berguedana, com molt

bé remarca en Vilardaga a les *Efemerides*, va estar involucrat en la política local, sent diputat pel districte berguedà –ara, hi ha coses que sobten, com que estant vinculat al catalanisme–, mai no es preocupava de la cessió notarial i posterior inscripció al Registre de la Propietat de Berga dels terrenys del Pi a la Unió Catalanista; potser va prevaldre el defensar la propietat privada familiar a les idees polítiques, aneu a saber?. Sansalvador en plena joventut va guanyar un premi al certamen literari presidit per Verdaguer, això el devia marcar molt, i el tronem a trobar com a membre, per la Diputació, de la Comissió pel monument a Verdaguer que hi ha a Barcelona a la cruïlla de Passeig de Sant Joan amb Av. Diagonal.

Per mi Sansalvador és qui potser millor ha definit l'ànima berguedana quan va dir parlant d'una hipotètica religió berguedana "aquesta religió te pel poble berguedà una trinitat peculiaríssima

El Pi de les Tres Branques en una fotografia feta per Cèsar August Torres l'any 1905 (AFCEC)

ma; tres pilastres ben diferents, però tant harmòniques, fermes i robustes que no hi ha poder humà que pugui enderrocar-les: El Santuari de Queralt, El Pi de les Tes Branques i La Patum". Tot i que ara, massa sovint, alguns dels valors s'han intercanviat o fins i tot oblidat.

El seu llibre de Patum, únic a la seva època, editat a l'any 1916, era l'eina bàsica per saber quelcom de la festa. Tots els que hem escrit de Patum posteriorment en som tributaris seus.

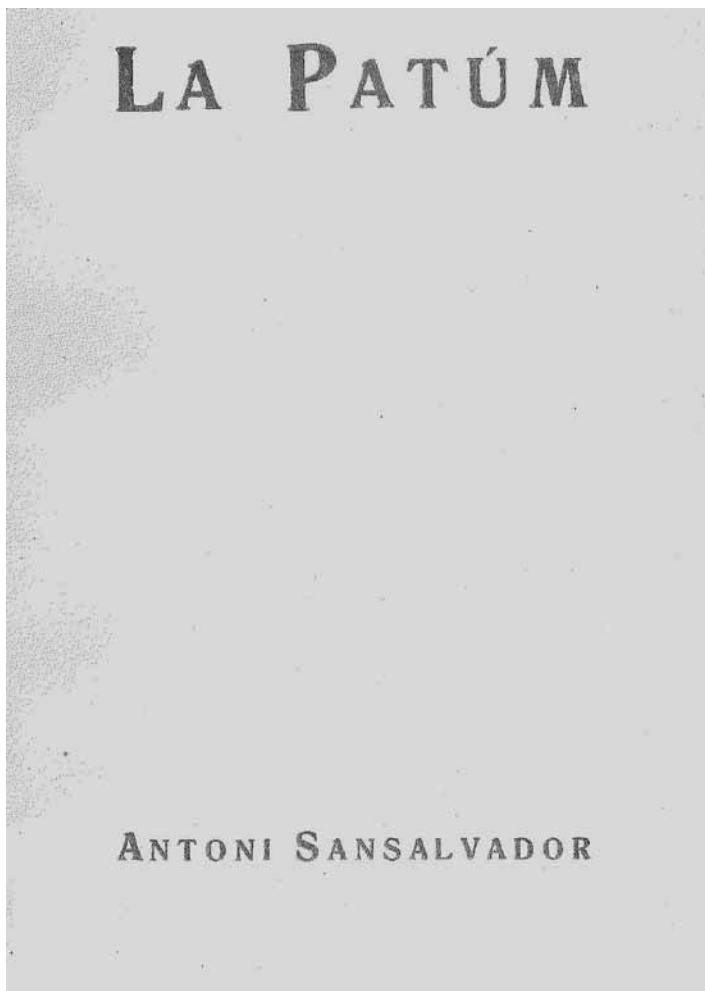
De ben segur sense n'Antoni Sansalvador, moltes de les coses a Berga haguessin estat molt i molt diferents.

Notes

- (1) Vilardaga, J., *Efemerides berguedanas: colección de todos los hechos acaecidos en Berga que han llegado a nuestra noticia desde los primitivos*

tiempos hasta nuestros días, Manresa, Impr. y Encuadernaciones de San José, 1919.

- (2) Cuenca, S., R., *Felipó Músiques de la Patum : les antigues partitures*, Barcelona, Llibres de l'Índex, 2008
- (3) Felipó, R., *Mossèn Cinto i el Pi de les Tres Branques*, Tarragona.: El Mèdol, 2003 i *El Pi de les Tres Branques i Mn. Cinto Verdager a l'Erol*, núm. 72, 2002.
- (4) Aquestes dades professionals estan extretes del seus expedients a : l'Il·lustre Col·legi d'Advocats de Barcelona i de l' expedient l'Arxiu General de la Diputació.
- (5) Vilardaga a les *Efemérides* diu que va néixer el 8 de març de 1879, "Aunque no vio la luz en Berga ni en ella está avecindado, debe ser considerado, tanto por que él por tal se tiene, como porque bergadanes fueron sus padres y abuelos"
- (6) Foren copiades i editades per molts d'altres com Tomàs Caballé al seu llibre el *Folklore Catalán* de 1947.
- (7) Durant varies eleccions els districtes electorals de Manresa i Berga foren unificats. Vilardaga a les *Efemérides* diu que fou un dels set únics berguedans que han representat al Districte de Berga a la Diputació de Barcelona.
- (8) Felipó, R., *Mossèn Cinto* op cit.
- (9) Sansalvador, A., *LA PATUM*, Barcelona, 1916.
- (10) Dues de les obres cabdals de Verdager.
- (11) A l'any 1904 s'havia fet un altre aplec al Pi.
- (12) Salista li deien a aquest candidat per se un home d'Alfons Sala, polític monàrquic de Terrassa. A l'any 1924 ,Sala, acceptaria ser president de la Mancomunitat, nomenat pel dictador militar Primo de Rivera, també seria president de la mateixa forma antidemocràtica de la diputació de Barcelona. Alfons XIII, el va fer Comte d'Egara en plena dictadura militar. Joan Crexell va recollir una bona colla de versos satírics contra l'Alfons Sala a una antologia que publicà a Barcelona a l'any 1977 *Poesia Patriòtica catalana, sota la dictadura de Primo de Rivera*. Sala era un dels personatges més atacats pel moviment catalanista i democràtic contra la dictadura militar de Primo de Rivera.
- (13) Arxiu General de la Diputació
- (14) He d'agrair a Josep Noguera la consulta d'aquest exemplar.
- (15) Va néixer a Berga 2 de setembre de 1875, advocat amb despatx obert a Berga segons Vilardaga a les *Efemérides*
- (16) Ferran Valls i Taberner, diputat catalanista llavors al seu parlament el Pi va agrair els qui al districte de Berga li havien atorgat la confiança i als qui, com ell mateix, integraven la candi-

El llibre de Patum, únic a la seva època, editat a l'any 1916, era l'eina bàsica per saber quelcom de la festa, i per tant el primer pilar per a la seva difusió.

datura nacionalista va dir coses com "... Aquest aplec vora el Pi de les Tres Branques no representa sols la celebració d'una victòria electoral, episodi circumstancial en la batalla constant per Catalunya, si no que principalment es una festa simbòlica, plena d'espiritualitat. Les tres branques del Pi son símbol de la Fe, de l'Esperança, i de la Caritat, que es amor, Fe en Déu i en la justícia de la nostra causa, que per tal com es causa llegítima i nobilíssima la defensem ardentment. ... L'amor a Catalunya devem matisar-lo amb un sentit d'universalitat i d'immortalitat. El sentiment catalanista no és d'odi, ni d'exclusivisme localista i actualista, sinó d'Amor i de solidaritat; no és negatiu ni pessimista, si no afirmatiu, constructiu i optimista..." i va concloure "... treballarem per la reconstrucció interna de Catalunya. Dintre de la Mancomunitat, que representa un inici d'Estat Català... els diputats electes confortats amb la vostra adhesió... treballarem amb gran delit en la tasca d'estructuració i rehabilitació moral i material de Catalunya". Ferran Valls i Taber-

ner, polític de la Lliga aleshores, diputat provincial a la Mancomunitat per Berga. Després de la guerra civil de 1936 - 1939 es va fer aferrissat franquista i atacà durament el catalanisme que havia defensat ardidament a la seva joventut. Publicà l'article, *La Falsa Ruta*, a *La Vanguardia Española* de 15 de febrer de 1939, reproduït de nou a la mateixa *La Vanguardia* el 21 d'agost de 2000 i recollit en el llibre *Reafirmación Espiritual de España*, on es diu i cito textualment "...Cataluña ha seguido una falsa ruta y ha llegado en gran parte a ser víctima de su propio extravío. Esa falsa ruta ha sido el nacionalismo catalanista... lo que creo mi deber en señalar, en este momento de salvación, es que uno de los factores de subversión ha sido el catalanismo político...". Va passar de demanar l'Estat Català a ser un fidel franquista.

- (17) Aleshores ja no era l Diputat pel Berguedà ni per Barcelona.
- (18) Antoni Arderiu i Pascual (Manresa, 1892 - Barcelona 1966) fou un advocat, polític i empresari català.. Fou escollit diputat per la Lliga Regionalista pel districte de Manresa a les eleccions generals espanyoles de 1919. El 1921 va fundar a Manresa l'empresa Manufactures de la Pell (Pielsa). També fou membre de la Reial

Acadèmia de Jurisprudència i Legislació de Catalunya i degà del Il·lustre Col·legi d'Advocats de Manresa de 1934 a 1966.

- (19) Francesc Farreras i Duran (Manresa 1900 - Cuernavaca, Mèxic 1985) Propietari urbà, enginyer agrícola i professor de Silvicultura, fou elegit Diputat Provincial per Manresa i, el 1932, Diputat, per Esquerra Republicana, al Parlament de Catalunya. Fundador de les Joventuts Nacionalistes de Manresa i del Centre Republicà, en 1931-1933, a més, Secretari de la Conselleria d'Agricultura. Director del diari local *El Pla del Bages*.
- (20) Gassol, poeta, va ser conseller de Cultura de la Generalitat amb Francesc Maci, abans l'havia acompanyat en els seus viatges, per Amèrica i Europa, en els anys d'exili per causa de la dictadura militar de Primo de Rivera.
- (21) Antoni Sansalvador, aleshores propietari del Pla de Campllong mai es va preocupar que la Unió Catalanista inscrigués la propietat del Pi Vell al Registre de la Propietat de Berga com calia ferho, ni tampoc va fer donació del Pi Jove a la Mancomunitat de Catalunya. Crec que en data d'avui els dos Pins - encara - segueixen sent de propietat privada.
- (22) Catalunya, La Franja de Ponent (a l'Aragó) , Catalunya - Nord (Rosselló, Capcir, Vallespir, Conflent i Cerdanya Septentrional), País Valencià, les Illes Balears i Pitiüses, la ciutat de l'Alguer a Sardenya, el Principat d'Andorra i la comarca del Carxe (a Múrcia).
- (23) Com de la missa que va oficiar al Santuari de Queralt, de la benedicció en el lliurament per part del diputat del districte de Berga a Madrid, Manuel Farguella, de les banderes a la societat coral Unió Berguedana, conegut actualment a Berga pel *Coro*, i la *Nova Lira de Gironella*. Verdager, es va fer a l portalada del Santuari de Queralt, una foto que probablement va ser una de les seves darreres.
- (24) Ribera i Ribó, B., *Memoria històric-descriptiva del santuari de Ntra. Sra. de Queralt*; Barcelona : Estampa de la Renaixença, 1904
- (25) *La Ciudad de Berga y sus alrededores : guía del turista* Vilardaga Pujol, J. Ma, .Barcelona, Tip. Barcelona, 1929
- (26) Felipó, R., *Queralt el Santuari de la Mare de Déu* , Tarragona, El Medol 2004; i *Llibres de l'Índex*, Barcelona, 2011 i 2013.

Ramón Felipó